

DELREDOVISNING FRÅN
STUDIECIRKLARNA

TVÄRNÖ
FÖRR OCH NU

1987

Under våren och sommaren 1987 har två studiecirklar arbetat med att ta fram och studera material om

TVÄRNÖ FÖRR OCH NU

MÅLSÄTTNING:

- Inventering av gårdar och bofast befolkning i början av 1900-talet och tidigare och även nutid, inkluderande fritidsbebyggelse.
- Dokumentation av seder och bruk, näringar, kommunikationer, undervisning mm från tidigt 1900-tal.
- Utställning av föremål, kartor, fotografier mm.

ARBETSSÄTT:

- Intervjua bofast befolkning och äldre "tvärnöbor i forskningringen".
- Samla uppgifter ur husförhållningsprotokoll och mantalslängder samt kartor från Lantmäteristyrelsen.
- Söka efter material vid bibliotek, Landsarkivet i Uppsala, kommunens arkiv och kyrkoböcker, Riksantikvarieämbetet och Krigsarkivet.

DEN ENA CIRKELN har hittills ägnat sig åt Tvärnös geografi och äldre historia, registrering och uttydning av gamla gårdshandlingar, studium av gamla kartor mm. Den har haft följande deltagare:

Martin Ahlsén
Allan Brinkmar
Ann-Marie Eriksson
Helmer Johansson
Marianne och Raymond Kleis
Sven Mattsson
Eva och Torsten Persson
Nils Sandblom
Sven-Olof Söderström(1987)

DEN ANDRA CIRKELN har intresserat sig för Tvärnö skolas historia, seder o bruk, näringar, samt något om fornlämningar, flora och fauna.

Deltagare:

Inga-Maja Ahlsén
Märta Bauman (1987)
Tully Brinkmar
Sonja Edin
Astrid Johansson
Amy Mattsson
Ann-Kathrin Sandblom
Hildur och Bengt Wallgren
Anita Åström

Då cirkelarna gjort uppehåll från senhösten, har vi funnit lämpligt att sammanställa och utsända redovisning av verksamheten tillsammans med årets julhälsning.

Cirkelverksamheten beräknas fortsätta våren/sommaren 1989, eventuellt med ytterligare deltagare.

Inga-Maja Ahlsén Martin Ahlsén
Cirkelledare

T V Ä R N Ö F Ö R R O C H N U.

Söker vi i Sveriges äldsta kartblad, som utgavs 1626, och som omfattar Uppland och delar av angränsande landskap, finner vi öar som Ekerö och Signildsskär, men vi letar förgäves efter Singö, Tvärnö och andra större öar i denna region. Till och med Östhammar saknas, medan däremot Börstil och Valö finns angivna. Visserligen låg havet ett par meter högre på den tiden, men man får gå åtskilliga tusen år tillbaka för att skönja de första bränningarna av det som senare blev Tvärnölandet.

Man har beräknat att inlandsisen drog sig tillbaka från våra delar av Roslagen cirka 7500 år f. Kr. och de första skären borde ha syns ovan vattenytan för ca 5000 år sedan, d v s under slutet av den äldre stenåldern eller ca 3000 år f. Kr.

Trots att skriftliga belägg rörande Tvärnö hitintills icke kunnat spåras tidigare än till 1300-talet finns bevis för bebyggelse där avsevärt tidigare. Sålunda vittnar ett 20-tal stensättningar på Östra Tvärnö från yngre järnåldern om fast bebyggelse på den delen av ön omkring 600 år e. Kr.

På den tiden anses vattenlinjen ha legat ca 7 meter högre än idag, varför öns areal då var betydligt mindre. Sålunda var den nu odlade sänkan nordväst om Kvarngärdet helt under vatten och den nordvästra delen av ön bildade då en särskild ö benämnd Arnö, vilket av ortnamnsforskarna uttyds Örnön.

Arnös förbindelse med Tuskölandet torde ha varit bekvämare än med Tvärnö, varför det var naturligt att sockengränsen mellan Börstils och Hargs socknar kom att dras i sänkan vid Kvarngärdet.

Att denna gränsdragning inte var helt problemfri vittnar ett tingsprotokoll vid Frösåkers häradsrätt

daterat den 30 november 1423. Därav framgår att Peter, Lasse, Magnus och Örijan i Tuskö anmält Gregers och Päder i Tuernö (Tvärnö) för att de uppbrottit och bortkastat tre rår mellan Arnö näs och Tvärnö. Det finns också ett odaterat synebrev från denna tidsperiod, enligt vilket framgår att tolvmän ur Börstilstolften funnit omvittnat och styrkt, att befintliga diken och rår befanns ligga på rätt ställe "sedan Hedenhös". Det är inte otänkbart att synen utfördes för att kontrollera att Peter och Greger fullföljt sin plikt enligt domslutet att återställa rårna på rätt plats.

Nästa gång (p̄wernø) Tvärnö omnämns i hävderna är 1349. Enligt Diplomatarium Suecanum säljer Magnus i Tvärnö detta år jordlotten 0:0:1 till Klara kloster i Stockholm. Enligt samma källa bekräftar år 1362 Anund (Bosson) Djäkn den överlåtelse av bl a 0:0:10 i Tvärnö till Eskilstuna kloster, som hans svärfar Birger Job gjort. År 1364 har Anund Djäkns i Tvärnö landbönders gods indragits. År 1493 tilldöms Olof Eriksson 0:0:1 i Tvärnö till de 0:0:2, som han förut har.

Vilka gårdar dessa överlåtelser avser framgår ej av urkunderna, inte heller om det berör Västra eller Östra Tvärnö.

Om Klara kloster i Stockholm kan berättas att det tillhörde Klarissinnornas nunneorden och stiftades på 1280-talet av Konung Magnus Ladulås och uppfördes på norra malmen utanför den egentliga staden, på den plats där nu Klara kyrka och kyrkogård är belägna. År 1286 anslog han åt klostret denna tomt, som förut tillhört stadens hospital. 1288 skänkte han klostret flera gårdar, däribland Rörstrand, Karlberg samt Djurgården. Klosterinvigningen firades 1289. Klostrets 3:e abbedissa var Magnus Ladulås dotter Rikissa. Även kungens 7-åriga dotter Elna gick in i klostret år 1288. Från 1400-talets mitt var klostrets välstånd i avtagande och den sista abbedissan Reinholdsdotter Leuhusen hade svårt att underordna sig de nya strömningar, som blev en följd av Gustav Wasas regerande. Hon beskylldes för förräderi vid Stockholms belägring år 1522 i det hon med ett vitt kläde om dagen och brinnande lykta om natten gav Kristians anhängare underrättelse om svenska flyktingars ankomst

till klostret. Följden blev en hastigare indragning av klostret än vad som annars brukligt var.

Gustav Wasas strama penningpolitik är omvittnad och man förstår att Påvens dekret om uttaxeringar i Sverige för kloster- och kyrkobyggnader i sydeuropa icke var populära. Som exempel kan nämnas Påven Clemens V:s befallning på kyrkomötet i Wien år 1314 om införande av den s k 6-årsgården. Hargs socken skulle årligen betala 1 mark liksom huldanäs (Hållnäs) medan Walö och høkhodhi (Hökhuvud) skulle bidra med vardera 2 mark. Dessutom skulle ärkebiskopsämbetet, domprosteriet, dekaner, prebender, pastorat och kloster bidra för sig.

Även om de skriftliga beläggen inte går längre tillbaka än till mitten av 1300-talet finns det andra föremål som vittnar om samfärdsel och fast bebyggelse i dessa trakter. Runstenar vid Hargs bruk tyder på familjer i relativt välstånd omkring 1000-talet och den år 1834 i en åker vid Långalma upphittade tunga guldringen från år 200 - 300 e. Kr. tyder på besuttenhet och långväga samfärdsel.

Gustav Wasa skulle gå till eftervärlden inte endast som den hänsynslöse spararen utan också som organisatör och initiativtagare i många sammanhang. Under hans regeringstid infördes sålunda år 1540 jordeboken med uppgifter om gårdarnas mantal och karaktär. De upprättades med mellan 4 och 55 års intervall och var tillsammans 17 st, nästan alla med olika stavning av namnet Tvärnö.

Redan i de äldsta jordeböckerna skiljer man mellan skatte- och frälsehemman, men man får gå ännu längre tillbaka i tiden för att finna grunden till dessa begrepp. Frälseräntan blev ju med tiden en hårt kritiserad företeelse och förorsakade många brukare stora problem.

Kyrkan hade redan på 1100- och 1200-talet en fast och mäktig organisation, som kunde förskaffa sig privilegier på andra samhällsgruppers bekostnad. Samtidigt växte adelns och stormännens makt och även de tillskansade sig rättigheter gentemot allmogen helt utan laglig förankring. Sålunda framfördes klagomål på hur stormännen med följden under sina resor krävde fritt logi och förplägnad och även andra tjänster från fattiga bönder.

Kungen satt vid den tiden ganska löst på tronen och måste

bil. 1

liksom dagens regeringar säkerligen gå en farlig balansgång mellan olika intressegrupper, såsom egna bröder, kyrkan, adeln och allmogen. Det största hotet var nog adeln och det var därför nödvändigt att göra något för att som motvikt förstärka sitt förtroende hos t ex allmogen. Adelsmännen klagade bitterligen över att de icke blev delaktiga den skattefrihet kyrkan och prästerskapet hade tillskansat sig. Att inskränka på kyrkans privilegium hade helt säkert inneburit en kontrovers med påven. Men kungen hade ett annat förslag.

År 1279 eller möjligen 1280 sammankallade han till herredag på Alsnö slott i Södermanland. Vid mötet beslutades att all våldgästning skulle förbjudas. I varje aktuell by skulle förtroendeman väljas. Hans uppgift var att fastställa skäligt pris för utförda tjänster. Däremot var det belagt med böter att neka resande härbärge. Kyrkans och prästerskapets skattefrihet hade tidigare beästs, men nu beviljades också andra personer under vissa förutsättningar detta frälse. Tidigare ansågs rikets försvar böra inriktas på ett starkt sjöförsvar. På kontinenten förekommande hästburna krigare hade visat sig mycket effektiva och konung Magnus ville tydligen bygga upp en liknande här i Sverige.

Herredagen fastställde att den som för kungen gjorde ryttartjänst med full rustning skulle vara befriad från skatt till kronan. En underlig omständighet i sammanhanget är att Alsnöstadgan till större delen finns dokumenterad i original, men där saknas paragrafen om det världsliga frälset. Däremot har den följdenligt samtidigt införts i ett antal landskapslagar under något olika tolkningar i en del fall. Dessutom har formuleringarna i en del fall icke varit entydiga. Under den omyndige tronföljarens tid är det möjligt att stormännen kunde dra fördel av dessa tolkningssvårigheter. Att skattefriheten verkligen infördes på mötet i Alsnö ca 1280 antydes för första gången officiellt först år 1594 eller mer än 300 år efter mötet.

Oklart är om vem som helst, som kunde ställa häst och rustning till förfogande, beviljades frälse eller om det enbart avsåg "Kungens män", om dessa ställt sig till förfogande under edlig förpliktelse att lyda kungen, om frälset även omfattade riddares och svenners gods och

även deras betjänter, landbor, "brytar" och trälar. Åsikterna om lagtolkningen går vitt isär och mångawetenskapliga avhandlingar med delvis avvikande uppfattningar har presenterats bara under detta århundrade. Sålunda har stadgan även tolkats så att också tjänst åt kungen i form av rådgivning kan ha berättigat till frälse. Det var nog så och så med uppfyllandet av frälsets förpliktelser på många håll och enligt nya frälsestadgar åren 1330, 1335, 1344 och 1345 upphörde frälset i flera fall. Drottning Margareta gick ännu hårdare fram vid riksmötet i Nyköping år 1396, då en kraftig reduktion genomfördes.

Under Gustav Wasas tid övergick successivt den rusttjänstskyldiga frälseklassen till ett adligt tjänstemannastånd, något som fullbordades under Gustaf II Adolfs tid. Även om gruvnäringen tillförde staten enorma tillgångar, slukade de många och långa krigen ännu mer pengar. Som säkerhet för Kronans lån och som belöning för framgångsrika fälttåg utdelades rikligt med jorddonationer med arvsrätt och förläningar utan arvsrätt. Dessutom såldes och förpantades både kronans och skattehemmanens räntor. Drottning Kristina tycks ha varit extra frikostig därvidlag och år 1654 var ca 72 % av Sveriges jord i adelns händer. Under Karl X Gustavs regering genomfördes en reduktion år 1655 och Karl XI genomförde en sådan ännu hårdare år 1680, då nästan alla förläningar och donationer återtogas och av Kronan sålda och förpantade gods och räntor inlöstes. Förvärvsrätten till frälsejord utsträcktes 1723 till präste- och borgarståndet och 1789 till bondeståndet.

Olika typer av frälse hade under tidens gång utbildats. YPPERSTA FRÄLSE gav utöver ypperligt frälse (se nedan) även frihet från extraordinära skyldigheter under krig. YPPERLIGT FRÄLSE omfattade säterier och deras ladugårdar samt hemman inom säteriets rå och rör. De var fria från jordeboksräntan och hela mantalsräntan, från kronotionden samt från skyldigheten att under krig delta i roteringen, d v s skyldighet att uppsätta soldater. Friheten från bevillning upphörde år 1810.

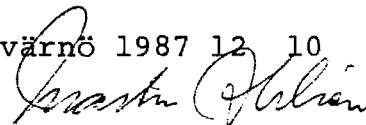
ALLMÄNT FRÄLSE gällde för frälsejord inom den s k frihetsmilan, från sätesgården räknat. Denna frälsejord åtnjöt frihet från de gamla stående skatterna benämnda jordeboksräntan och efter år 1644 även från större delen av de pålagor, som senare kom att benämnas mantalsräntan. Rust-

tjänsten och vissa smärre kronoräntor utgick emellertid. BLANDAT FRÄLSE är egentligen så invecklat, att endast den särskilt nyfikne läsaren orkar reda ut hela begreppskomplexet. Jag citerar ordboken:

"Blandat frälse uppkom antingen därigenom, att räntan av skattejord från kronan förvärvades av frälseman, eller därigenom att bördsrätten till frälsejord skildes från ränterätten, i regel på så sätt, att ägaren avhände sig bördsrätten men behöll sig för egen del viss ränta. I förra fallet kallades jorden s k a t t e f r ä l s e och räntan s k a t t e f r ä l s e r ä n t a, i senare fallet jorden f r ä l s e s k a t t e och räntan f r ä l s e s k a t t e r ä n t a (eller stundom, när frälsejorden tidigare varit krono och blivit frälse genom överlåtelse från kronan till frälseman, k r o n o - f r ä l s e r ä n t a)"

Genom beslut vid riksdagarna 1885, 1891 och 1901 har också de bördor försvunnit, som skilt krono- och skattejord från frälse, ävensom frälsets olika klasser inbördes, och frälse är numera i Sverige endast ett historiskt begrepp. Enligt lagar 1912, 1935 och 1937 inlöste staten successivt frälsejorden och fr o m 1942 torde icke längre några egentliga frälsten kvarstå.

Tvärnö 1987 12 10

Tryckta källor:

C G Andrae - Kyrka och frälse i Sverige ...
O Bjurling - Våldgästning och frälse
S Bolin - Ledung och frälse
K E Löfgqvist - Om riddarväsen och frälse
S A Nilsson - Krona och frälse i Sverige
F V Radloff - Beskrifning öfver Roslagen
H Swenne - Svenska adelns ekonomiska privilegium
Bonniers ordbok
Nordisk Familjebok
Diplomatarium Suecanum

Otryckta källor:

Landsarkivet
Lantmäterienhetens arkiv
Ortsnamnsarkivet i Uppsala
Ann-Charlotte Ljungholm - Bebyggelseinventering i Östhammars kommun 1982
Bygd att vårda - Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län
Uppländsk häradsrätts dombok från 1500-talet ..
Kungabrev och andra Roslagen dokument

M A N T A L O C H M A R K L A N D.

MANTAL betydde förr ett visst antal besuttna jordbrukare, stundom "huvudtal" i allmänhet och småningom en jordegendoms förmåga att lämna bärgning åt en familj (besuttenhet) och därigenom att med bibehållande av brukarens bärgning i lika förhållande till andra jordegendomar deltaga i skatter. Omkring 1632 fick mantal sin nuvarande betydelse, d v s det tal, som uttrycker ett hemmans storlek i kameralt avseende. Källa: G Thulin - Om mantal 1-2/1890-1935.

Ett å gården åsatt mantal innebär därför inte något direkt översättningsbart ytmått.

MARKLAND var under medeltiden i Svealand och Östra Östergötland ett mått på jordegendom, för vilken en mark silverårligen erlades i avrad = arrende.

Ett markland indelades i 8 öresland om vardera 3 örtugsland om vardera 8 penningland. Markland och dess underavdelningar låg till grund för jord-arrendeavgiften och var enheter vid skatteindelingen.

I Gävleborgs län begagnade öres- och penningland utgöra mått, proportionella mot mantalet (i Gästrikland 10 öresland = 1 mantal. I Hälsingland 16 öresland, vardera om 24 penningland = 1 mantal.)

I vissa trakter av Värmland har man beräknat ett mantal till 30 daler, en daler till 32 öre eller run(d)stycken och 1 öre eller rundstycke till 24 penningar eller styver.

Med de i Dalarna förekommande beteckningarna band, snes-, tege- och hundratland, närmast avseende skördens storlek, samt tunn-, spann- och kappland, närmast avseende utsädet's myckenhet, anges fastigheternas storlek i bestämda ytmått.

Sålunda räknades tidigare till ett tunnland (= 32 kappland)

11 664 kv.-alnar, vilket sedermera höjts till 14 400 kv.-alnar

Ett spannland (= 20 snesland = 200 bandland) utgör 7 200 kv.-alnar.

Källa: Bonniers ordbok